

OLYMPUS EXTENDED

Lesbrief van Stichting Zenobia

Onderdeel van de module
EEN MESOPOTAMISCHE ODYSSEE

Wat ga je in deze lessenserie leren?

- Je kunt de belangrijkste Mesopotamische goden herkennen.
- Je kunt enkele belangrijke mythes over de Mesopotamische goden in je eigen woorden navertellen.
- Je kunt het Mesopotamische pantheon vergelijken met het Griekse en Romeinse pantheon.
- Je kunt uitleggen hoe Mesopotamische tempels eruit zagen en wat hun functie was.
- Je kunt de belangrijkste Mesopotamische rituelen uitleggen.

Inleiding

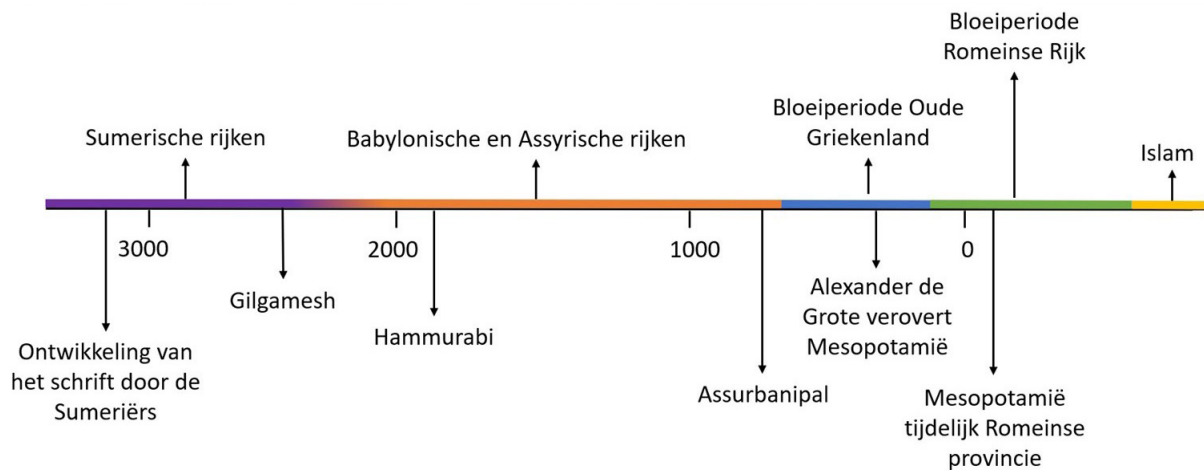
Welkom bij de Mesopotamische Odyssee! In deze lessen leer je over oude talen en culturen. Bij de vakken Grieks, Latijn en geschiedenis maak je kennis met de Oudheid in Griekenland en Italië van ongeveer 750 v. Chr. tot ongeveer 500 n. Chr., maar daarvóór gebeurde er natuurlijk ook al van alles. Rond 3300 v. Chr. werd het schrift uitgevonden en vlak daarna begint de geschreven geschiedenis van Mesopotamië, ook wel het Oude Nabije Oosten genoemd.

Het woord Mesopotamië komt uit het Grieks en betekent zoiets als '(het land) tussen de rivieren'. Deze rivieren zijn de Eufraat en de Tigris en met Mesopotamië wordt vandaag de dag hun gehele stroomgebied ten zuiden van het Taurus gebergte in Zuid-Turkije bedoeld. Mesopotamië omvat het oostelijk deel van het huidige Syrië, Irak, een deel van zuid Turkije en westelijk Iran (zie afb. 1).

Afb. 1 Kaart van Mesopotamië

De geschiedenis van Mesopotamië is ingewikkeld: er is een constante beweging van verschillende rijken die elkaar opvolgen, afwisselen, afvallen en bestrijden. We noemen daarom op de tijdlijn alleen een paar highlights. In deze lesbrief nemen we jullie mee naar een specifiek onderdeel van de Mesopotamische cultuur: religie. De Olympus extended!

Opdracht 1

1. De titel van dit hoofdstuk is 'Olympus Extended'. Waarom zou deze naam gekozen zijn? Ga in op beide woorden uit de titel, dus zowel 'Olympus' als 'extended'/'uitgebreid'.
2. Als jij voor een dag een Griekse of Romeinse god mocht zijn, wie zou je dan kiezen en waarom?
3. Weet je iets over **andere** goden dan de Griekse en Romeinse goden? Zo ja, wat zijn de belangrijkste dingen die je weet?

Wist je dat...

alle schuingedrukte woorden in de begrippenlijst aan het einde te vinden zijn?

Het Mesopotamische pantheon

In veel oude culturen spelen goden een belangrijke rol. Vaak waren dit meerdere goden die ergens op, boven of onder de wereld leven. In deze les zul je meer te weten komen over andere goden en andere plekken waar goden vereerd werden. We zoomen in op Mesopotamië: wat zijn de belangrijkste goden en hoe herken je ze?

Het concept pantheon

In Mesopotamië was er sprake van een *polytheïstische* godsdienst: ze vereerden vele goden. Dit in tegenstelling tot veel modernere godsdiensten, zoals het christendom, de islam of het jodendom, waarin maar één god vereerd wordt (*monotheïsme*). Er waren in Mesopotamië belangrijke en minder belangrijke goden en elke god had een eigen functie. Welke goden men het belangrijkste vond, verschilde van stad tot stad, van cultuur tot cultuur en lag niet voor altijd vast. Ga maar na: we hebben het over een periode van ongeveer 3400 jaar en een gebied ter grootte van 10 keer Nederland!

De Mesopotamiërs hadden meer dan 2000 goden. Deze goden waren allemaal op een of andere manier aan elkaar verwant en vormden zo een ingewikkelde familie. Je gaat kennismaken met de tien belangrijkste goden. Naast deze belangrijke goden, waren er ook goden met zeer specifieke, kleinere taken, zoals Ninkasi, de godin van het bier. Elke grote stad had een eigen *patroongod*, die ook een tempel had in die stad. In elke stad waren andere goden belangrijk en elke stadstaat had dus een eigen pantheon. Zo was bijvoorbeeld oppergod Marduk de patroongod van Babylon, de hoofdstad van het oude Babylonië.

De meeste Mesopotamische goden hebben verschillende namen in verschillende talen: een in het Sumerisch en een in het Akkadisch. Hieronder noemen we Akkadische namen tenzij we duidelijk anders aangeven.

Anu

De naam van de god Anu (of An) betekent 'hemel' in het Sumerisch en hij was niet geheel verrassend de god van de hemel en de oppergod in de vroegste Mesopotamische geschiedenis. Anu is een van de oudste Mesopotamische goden en werd gezien als de vader van alle goden. De Mesopotamiërs hebben Anu nauwelijks afgebeeld. Een hoed met hoorns, een algemeen symbool van Mesopotamische goden, wordt vaak verbonden aan Anu, maar we hebben geen zekere afbeelding van de god.

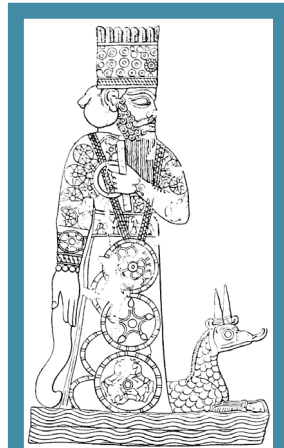

Enlil

Een van de belangrijkste goden van het Mesopotamische pantheon was Enlil. Zijn naam betekent in het Sumerisch 'Heer van de wind'. Als zoon van Anu werd hij vanaf ongeveer 2500 v.Chr. gezien als de opvolger van Anu als Mesopotamische oppergod, maar hij moest op zijn beurt zijn plaats later afstaan aan Marduk. Zijn vrouw is Ninlil. Hij had een belangrijk heiligdom in de stad Nippur, de 'Ekur'. Net als Anu is Enlil te herkennen aan een hoed met hoorns.

Afb. 2 De god Enlil. Beeldje (Nippur, 1800—1600 v. Chr.)

Afb. 3 De god Marduk met zijn draak. Tekening van een onderdeel van een rolzegel (9e eeuw v. Chr.)

Marduk

Marduk was de zoon van Ea (zie onder). Hij was de patroongod van Babylon, waar zijn belangrijkste tempel stond. Vanaf de 18e eeuw v.Chr., toen Babylon hoofdstad was, was Marduk de oppergod van Babylonië en het Mesopotamische pantheon. Hij is te herkennen aan een draak.

Nergal

Nergal (Sumerisch: Erra) was de zoon van Enlil en als god in de onderwereld de god van de plagen en ziektes. Hij is de man van Ereshkigal die koningin van de onderwereld is. Nergal is te herkennen aan een knots of scepter (een versierde staf) met leeuwenhoofden.

Afb. 4 De god Ea. Onderdeel van een rolzegel (Sippar, 2300 v. Chr.)

Afb. 5 De god Ea. Onderdeel van een afdruk van een rolzegel (Sippar, 2300 v. Chr.)

Ea

De Sumerische naam van Ea is Enki. Die naam betekent 'Heer van de aarde'. Hij was de broer van Enlil en Adad en god van de wijsheid en de magie. Hij is te herkennen aan de stromen water met vissen die uit zijn schouders komen. Ook ligt er vaak een dier dat half-geit en half-vis is naast hem. Ea woont in de oceaan onder de aarde. Eridu, vlakbij Ur, was Ea's patroonstad.

Adad

Adad (Sumerisch: Ishkur) was de zoon van Anu en god van de donder en de stormen. Omdat hij voor de regen zorgde, werd hij vaak geassocieerd met vruchtbaarheid. Hij werd afgebeeld met een bliksem in zijn hand(en) en soms ook met een stier.

Afb. 6 De god Adad. Tekening van een reliëf uit Noord-Syrië (8e eeuw v. Chr.)

Afb. 7 De god Shamash. Afdruk van een rolzegel (Zuid-Irak, 2300 v. Chr.)

Shamash

Shamash (Sumerisch: Utu), een kleinzoon van Enlil, was de god van de zon en de gerechtigheid. Dat klinkt misschien als een vreemde combinatie, maar de Mesopotamiërs geloofden dat de zon alles zag en daarmee wist wat gerechtigheid was. Hij is te herkennen aan zonnestralen uit zijn schouders en een zaag. In Larsa en Sippar stonden zijn belangrijkste tempels.

Ishtar

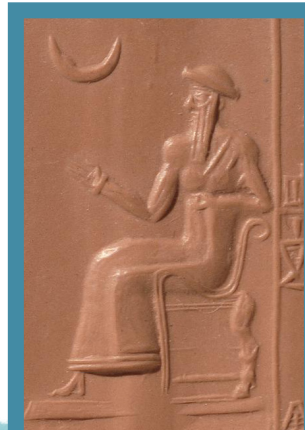
Ishtar (Sumerisch: Inanna) was de zus van Shamash en een van de belangrijkste godinnen van de Mesopotamiërs. Ze was namelijk de godin van zowel oorlog als liefde en ook de planeet die we nu kennen als Venus, is aan haar gelinkt. Ishtar is te herkennen aan een hoed met hoorns, wapens uit haar rug en vaak een leeuw. Haar symbool is een ster met acht punten. Haar heiligdom in Uruk, de Eanna-tempel, was een van de oudste tempels van Mesopotamië.

Afb. 8 De godin Ishtar. Onderdeel van een afdruk van een rolzegel (2350—2150 v. Chr.)

Afb. 9 De god Sin. Onderdeel van een afdruk van een rolzegel (2350—2150 v. Chr.)

Sin

Sin (Sumerisch: Nanna) was de god van de maan en vader van Shamash en Ishtar. Ur was de stad waar Sin de patroongod was en daar stond dan ook zijn belangrijkste tempel. Je kunt de god herkennen aan de maansikkel die vaak bij hem in de buurt of op hem te vinden is.

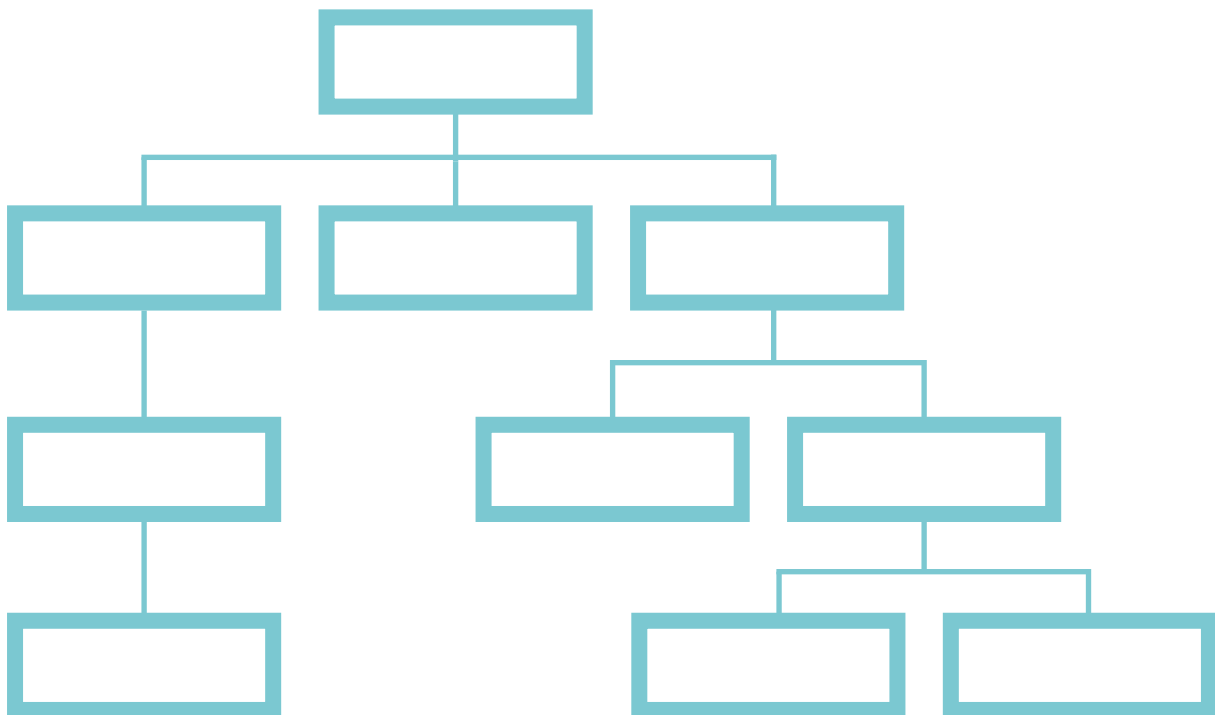
Nabu

Nabu was de god van de wijsheid en de schrijfkunst. Daarom werd hij afgebeeld met een pen (stylus) in zijn hand, waarmee men op kleitabletten kon schrijven. Hij was de zoon van Marduk en werd op een gegeven moment gezien als de belangrijkste god na Marduk. Elk jaar tijdens het Nieuwjaarsfeest (eind maart) werd Nabu's standbeeld uit zijn tempel in Borsippa gehaald en naar Marduks tempel in Babylon gebracht (zo'n 40 kilometer!), zodat hij bij zijn vader kon zijn.

Afb. 10 De god Nabu. Onderdeel van een votiefplaat (Nimrud, 8e eeuw v. Chr.)

Opdracht II

Neem onderstaande stamboom over in je schrift en zet de hierboven beschreven goden op de juiste plaats.

Opdracht III

1. Waarom zouden er weinig zekere afbeeldingen van Anu zijn? Tip: denk aan de tijdlijn van de Mesopotamische geschiedenis.
2. Kijk eens naar de namen van de goden. Waarom hebben de meeste goden zowel een Sumerische als Akkadische naam, denk je? En waarom sommige alleen een Sumerische?
3. Kijk goed naar de verklaringen die gegeven worden voor Sumerische namen van de goden. Wat zou het Sumerische woord voor 'Heer' zijn? Probeer vervolgens te achterhalen wat andere Sumerische woorden kunnen betekenen die terugkomen in delen van godennamen.

Opdracht IV

Een aantal van de goden uit Mesopotamië lijkt erg op Griekse en Romeinse goden. Neem het onderstaand schema over in je schrift en vul het in.

Mesopotamische god	Griekse god	Romeinse god	Overeenkomst
Ishtar			
Adad			
Nergal			
Nabu			
Ea			
Sin			
Shamash			

Opdracht V

Over welke god(in) gaat het in onderstaande zinnen? Schrijf de naam van de god(in) in je schrift.

1. Ik heb een bliksemschicht in mijn handen.
2. Ik heb een draak bij mijn voeten zitten.
3. Uit mijn schouders komt water met vissen.
4. Ik word afgebeeld met een speciale pen in mijn hand.
5. Kies nu zelf een god en omschrijf die aan een klasgenoot.

Wist je dat...

wij het dier van Ea dat half-geit en half-vis is, kennen als het sterrenbeeld Steenbok? Ea zelf kennen wij als het sterrenbeeld Waterman.

Opdracht VI

Welke Mesopotamische god zou je aanbidden in de volgende situaties? Leg uit waarom je voor deze god gekozen hebt.

1. Je hebt een moeilijke wiskunde toets en bent bang dat je een onvoldoende gaat halen.
2. Je docent heeft moeite om je handschrift te lezen en daarom dreigen je antwoorden op de toets afgekeurd te worden.
3. Je bent ontzettend verliefd op een klasgenoot, maar de klasgenoot niet op jou.
4. Tijdens je laatste les begint het ineens heel hard te regenen en je wil graag droog naar huis fietsen.
5. Je krijgt straf omdat de docent denkt dat jij een propje gooide, maar het was je buur.

Het ontstaan van het Mesopotamische Pantheon

Mesopotamië: hoe werd Marduk oppergod?

Volgens het Babylonische scheppingsverhaal, de *Enuma Elish*, zijn er in het begin twee goden: Tiamat en Apsu. Zij krijgen meerdere (klein)kinderen, en na een tijdje verstoren de jongere goden de rust van de oudere goden. Een van de jongere goden is Ea, de achterkleinzoon van Tiamat en Apsu. Door een list laat hij Apsu inslapen en doodt hij hem. Tiamat is daar boos om en begint een oorlog tegen andere goden waarvan Ea's zoon Marduk de leider is. De andere goden zeggen dat zij zich zullen onderwerpen aan de heerschappij van Marduk als hij Tiamat verslaat. Dit gebeurt zo: Marduk verslaat de oergodin Tiamat en schept vervolgens de hemel en de aarde met haar lichaam. In de hemel heeft elke god een eigen plek in een eigen sterrenbeeld. Marduk verdeelt de taken onder de andere goden en bouwt een tempel in Babylon waar de goden elkaar kunnen ontmoeten. Ook schept hij de mens uit het bloed van Qingu, de overwonnen krijger van Tiamat. Sindsdien is Marduk de heerser over goden en mensen.

Griekenland: hoe werd Zeus oppergod?

Voordat er goden waren, waren er Titanen, een soort oergoden en kinderen van Gaia ('Aarde') en Ouranos ('Hemel'). De leider van de titanen was Kronos. Hij kreeg samen met Rhea veel kinderen. Rhea is door een voorspelling te weten gekomen dat de heerschappij van Kronos door zijn zonen omver geworpen zou worden. Daarom eet Kronos zijn kinderen telkens na de geboorte meteen op, tot verdriet van Rhea. Zij bedenkt daarop een slimme list: wanneer Zeus, hun laatste kind, geboren is, geeft zij Kronos een in doeken gewikkelde steen te eten. Op die manier kan Zeus op een andere plek opgroeien zonder opgegeten te worden. Als Zeus ouder is, wil hij zijn wél opgegeten broers en zussen redden. Hij zorgt ervoor dat Kronos alle kinderen uitspuugt. Nadat de kinderen zijn bevrijd, werpen Zeus en zijn broers Poseidon en Hades de heerschappij van Kronos omver. Zeus, Poseidon en Hades willen alle drie oppergod worden, maar door loting wordt Zeus de nieuwe oppergod, Poseidon de god van de zee en Hades van de onderwereld. De andere goden gaan wonen op de Olympus, de hoge berg in Griekenland.

Opdracht VII

1. Noem drie overeenkomsten tussen deze twee verhalen.
2. Noem drie verschillen tussen deze twee verhalen.
3. Hoe zou het kunnen dat deze verhalen zo erg op elkaar lijken? Bedenk een verklaring.
4. Hoe zouden de verschillen verklaard kunnen worden? Tip: kijk naar de tijdbalk aan het begin.
5. Welke van de twee nieuwe oppergoden is volgens jou het meest rechtvaardig aan de macht gekomen? Leg uit.

Heilige gebouwen en rituelen

Als je denkt aan de Grieken en Romeinen, denk je waarschijnlijk snel aan de typische vorm van gebouwen met zuilen en een driehoekig dak: een tempel. Deze gebouwen hadden een belangrijke plek in de Griekse en Romeinse samenleving. Een tempel kun je zien als de plek waar de goden verbleven als ze op aarde zijn. Daarom vonden veel *rituelen* (vaste handelingen met een symbolische betekenis) plaats bij een tempel. Dat is van alle tijden, dus ook in Mesopotamië. Sterker nog, de tempel was het centrum van een Mesopotamische stad.

Helaas zijn er vrijwel geen Mesopotamische tempels meer om te bezoeken. Zoals de meeste gebouwen in Mesopotamië, werden tempels gebouwd van *kleitichels*. Dit zijn bouwblokken die bestaan uit modder en stro en door de zon gedroogd worden, waardoor ze hard worden en bruikbaar zijn voor gebouwen. Na een tijdje verging het materiaal en dan stortte het bouwwerk in. Als dat gebeurde, bouwde men weer een nieuw bouwwerk, bijvoorbeeld een nieuwe tempel op de oude tempel.

Steen, waarin bijvoorbeeld de meeste Griekse en Romeinse tempels gebouwd zijn, of de piramides in Egypte, is veel duurzamer en steviger. Veel Romeinse of Griekse tempels zijn weliswaar beschadigd door aardbevingen en plunderingen en door andere oorzaken, maar toch is vaak nog genoeg over van het gebouw om er een goede voorstelling van te kunnen maken.

Weten we dan helemaal niets meer van Mesopotamische tempels? Nou, niet helemaal niets. Archeologen hebben van sommige tempels de funderingen en andere overblijfselen kunnen opgraven. Ook zijn er oude plattegronden op kleitabletten en andere voorwerpen gevonden. Hierdoor weten we hoe een tempel er ongeveer uitzag en wat de belangrijkste elementen waren.

Wist je dat...

tempels in de Oudheid niet wit waren maar bont beschilderd? Veel tempels hebben alleen hun kleur verloren door de regen en wind en andere weersomstandigheden. Ook Mesopotamische tempels waren van binnen en van buiten beschilderd. Jammer genoeg zijn ook deze schilderijen niet overgebleven!

De Mesopotamische tempel was eigenlijk altijd een onderdeel van meerdere gebouwen direct rondom de tempel. Denk aan opslagruimtes of werkplaatsen, of woningen van priesters en andere belangrijke personen voor het tempelcomplex. Het heiligste deel van dit complex lag in het midden en was vaak ook het hoogste deel. Meestal was de tempel niet toegankelijk voor 'gewone' mensen, maar alleen voor priesters.

Elke stad had een eigen godheid, bijvoorbeeld Marduk in Babylon, waarvan de tempel vaak letterlijk in het middelpunt, het centrum van de stad stond. De tempel vormde daarmee niet alleen een religieus, maar ook een politiek en economisch centrum voor de inwoners. Tempels konden uiteenlopende functies vervullen, die te vergelijken zijn met publieke gebouwen die we nog steeds kennen. Sommige tempels waren rechtbanken, geldwisselkantoren, bibliotheken of ziekenhuizen. Maar: alleen bepaalde mensen hadden toegang tot de tempel.

De tempel werd door Mesopotamiërs het 'huis van de god' genoemd. De koning van een Mesopotamische stad zag het als zijn persoonlijke opdracht om het de godheid zo goed mogelijk te maken en het huis zo goed mogelijk te onderhouden, zodat die daar kon wonen, eten en slapen met zijn of haar hele familie. Als het niet goed ging met de stad, ging het ook niet goed met de godheid (en andersom). Je kunt je dan voorstellen dat niet iedereen zomaar in dat huis rond mag lopen.

Op sommige kleitabletten kun je nog tekeningen vinden van bouwwerken. Vaak zijn dit plattegronden van tempels, voorzien van woorden en cijfers in *spijkerschrift*. Getallen werden namelijk ook geschreven met spijkerschrifttekens. Op het kleitablet hieronder is dit te zien. Dit is te vergelijken met hoe de Romeinen (en ook de Grieken!) getallen maakten met letters. De plattegronden helpen om een idee te krijgen van hoe de tempels eruit zagen.

Afb. 11 Op dit kleitablet (voor- en achterkant) zie je een tekening van een ziggurat (zie hieronder) met afmetingen. Links zie je hoe deze er van boven uit zou zien, en rechts kun je goed de verschillende verdiepingen zien. Er staan spijkerschrifttekens bij: dit zijn getallen die die informatie geven over de afmetingen van het gebouw (Irak, 7e eeuw v. Chr.).

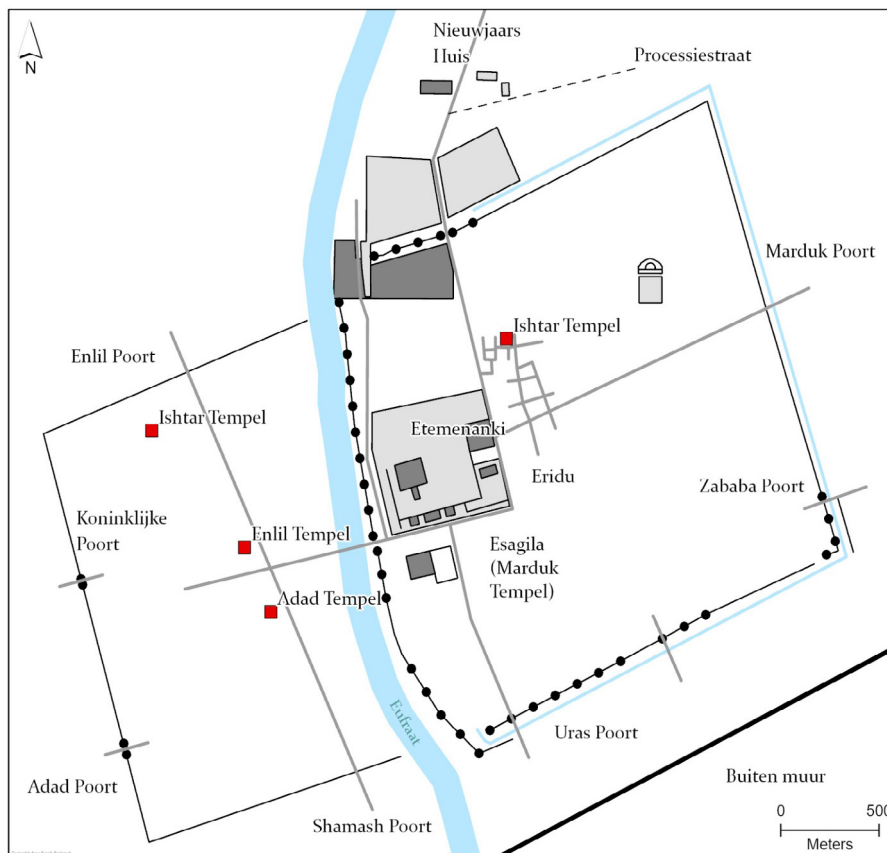
Opdracht VIII

- Wat is de reden dat er weinig Mesopotamische tempels over zijn?
  - Waarom zijn er een stuk meer Griekse en Romeinse tempels over?
- Wat is het verband tussen het ontstaan van steden en de aanwezigheid van een tempel?
  - Bekijk afbeelding 12. Hoe is je antwoord van 2a terug te zien in de plattegrond van Babylon?
- “Een Mesopotamische tempel is net een modern winkelcentrum!” Geef een argument vóór en een argument tegen deze stelling.

Hieronder vind je een plattegrond van Babylon, een van de belangrijkste steden in Mesopotamië. De Babyloniërs zijn vernoemd naar deze stad. Deze stad staat ook bekend onder de naam ‘Babel’. In heilige schriften van het christendom en het jodendom (Oude Testament of Tenakh) komt de naam ‘Babel’ voor en dan specifiek rondom het verhaal van de ‘Toren van Babel’.

Wist je dat...

Babylon letterlijk ‘poort van de god(en)’ betekent? De Akkadische naam van de stad is ‘*Bab-ilim*’ en de Sumerische naam ‘*KA-DINGIR-RA-KI*’, maar allebei betekent het hetzelfde.

Afb. 12 Plattegrond van de stad Babylon

Afb. 13 'De Toren van Babel',
schilderij van Pieter Bruegel de
Oudere uit ca. 1560

Dit verhaal gaat over hoe alle talen in de wereld ontstaan zijn. De mensen spraken eerst maar één taal, maar toen ze op een bepaalde plek een toren wilden bouwen die tot aan de hemel reikte, greep God in, waardoor de mensen elkaar niet meer konden verstaan omdat ze allemaal een andere taal spreken. De 'Babylonische spraakverwarring' ontstond.

De toren die in het verhaal voorkomt, heeft een mythische status gekregen. Ook in de Koran wordt er gesproken over een toren in Egypte die naar de hemel reikt. Dergelijke mythische torens in Egypte of Babylon staan nu niet meer overeind. Sterker nog, van heel Babylon is weinig over. Wel weten we dat er een groot bouwwerk in Babylon is geweest dat door velen als de Toren van Babel wordt gezien. Dit was waarschijnlijk een *ziggurat*. De ziggurat was een hoog gebouw met religieuze status. Eronder lagen de kleinere tempels.

Wist je dat...

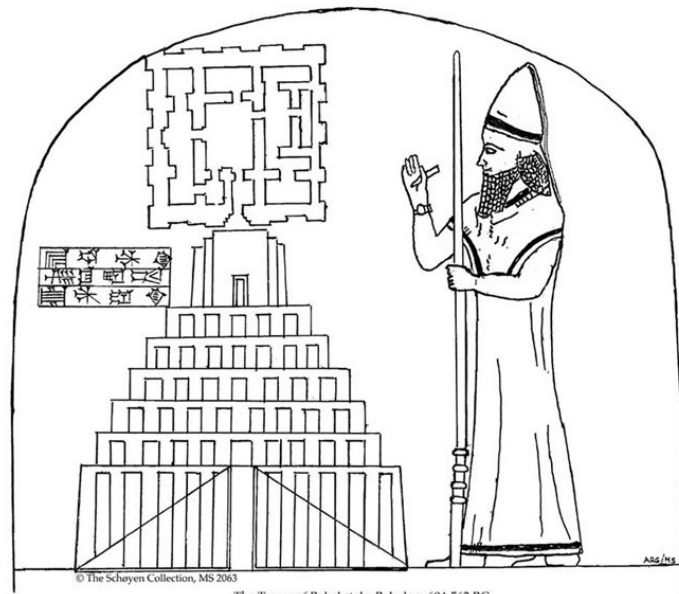
ziggurats en tempels goed te vergelijken zijn met bijvoorbeeld een kerk met een kerktoren of een moskee met een minaret? Je kunt de ziggurat dan zien als de kerktoren of minaret. Van veraf kun je die al zien en horen, maar voor de rest heeft het geen directe religieuze functie voor rituelen. In de tempels, de lagere gebouwen, dáár vonden de rituelen plaats. En dat gebeurt ook nog steeds in kerken en moskeeën.

De ziggurat van Babylon heette de 'Etemenanki', wat je kunt vertalen met 'Tempel van de fundering van hemel en aarde'. Er is een stenen plaat overgeleverd met een tekst in spijkerschrift en een afbeelding van het bouwwerk met ook een plattegrond (afb. 14). Op basis hiervan zijn reconstructies gemaakt die je kunt koppelen aan de resten van het bouwwerk die we nog steeds kunnen zien.

MS 2063
The Tower of Babel stele. Babylon, 604-562 BC.
The only contemporary illustration of The Tower of Babel

The Tower of Babel stele. Babylon, 604-562 BC.
Reconstruction by Martin Schøyen after an original drawing by Andrew George

Afb. 14 Dit is een stèle (dat is een tablet of pilaar met een tekening en tekst) met een afbeelding van de Etemenanki-ziggurat in Babylon, die ook wel bekend is geworden als de 'Toren van Babel' (Babylon, 600 v. Chr.)

Afb. 15 De ziggurat van Ur. Het originele gebouw stamt uit ongeveer 2000 v. Chr., maar het meeste van wat je nu kunt zien is rond 1980 grotendeels opnieuw opgebouwd.

Afb. 16 Een kleispijker uit Isin-Larsa (Irak, ca. 1930 v. Chr)

Een *kleispijker* (zie afb. 16) is een kegelvormig object dat in de funderingen of muren van tempels en andere gebouwen werd geplaatst. De teksten op de kegels die in tempels gevonden zijn, geschreven in het Mesopotamische spijkerschrift, vertelden bijvoorbeeld welke koning de bouw of restauratie mogelijk had gemaakt en aan welke god het gebouw gewijd was. Wanneer het gebouw in goede staat verkeerde, konden alleen de goden de tekst lezen. Als het gebouw een opknapbeurt nodig had en bijvoorbeeld muren gerestaureerd moesten worden, kwam de kegel tevoorschijn en kon de tekst door andere generaties gelezen worden, die hierdoor wisten wat ze moesten doen.

Opdracht IX

1. Sommige Mesopotamische steden hadden een ziggurat. Bedenk een reden waarom de Mesopotamiërs zulke hoge gebouwen hadden voor hun goden.
2. Bekijk afbeelding 12. Op welke manier zie je de functie van een Mesopotamische tempel terug in het schilderij van Bruegel?
3. In het Oude Testament wordt verteld dat de mensen in Babel een toren bouwden die tot de hemel reikte en allemaal in de buurt van deze ziggurat bleven wonen. Daarop veroorzaakte God een spraakverwarring, zodat de mensen elkaar niet meer konden verstaan. Bedenk een reden waarom God volgens het verhaal in het Oude Testament een spraakverwarring veroorzaakte.
4. Wat is het belang van kleispijkers als historische bron?

Rituelen

De meeste religies hebben rituelen oftewel speciale handelingen met een bepaalde religieuze betekenis. Rituelen waren ook belangrijk voor de Mesopotamiërs. We weten veel over de rituelen van de Mesopotamische religie, omdat zij voor zichzelf veel teksten schreven over hoe de rituelen uitgevoerd moesten worden.

Dagelijkse en jaarlijkse religieuze rituelen

Er waren dagelijkse rituelen, zoals het geven van eten aan de goden. Elke dag gaven ze de godenbeelden twee koninklijke maaltijden, 's ochtends en 's avonds. Men dacht namelijk dat de goden in de beelden leefden. Nadat de godenbeelden 'gegeten' hadden, werden de maaltijden onder de priesters verdeeld. Er waren veel verschillende soorten priesters die allemaal een eigen functie hadden. De namen, titels en functies van priesters verschillen per regio en periode. De hoofdpriester was de 'Sanga', die zowel belangrijk was voor de administratie van de tempel als voor de religieuze zaken. Daarnaast waren er vele andere gelegenheden waarbij rituelen werden uitgevoerd, zoals de inwijding van een godenbeeld of de bouw van een nieuwe tempel of stadsmuur. Ook was er iedere lente een Nieuwjaarsfestival (het Akitu-festival), omdat het nieuwe jaar bij de Mesopotamiërs in maart begon. Hoewel rituelen erg van elkaar konden verschillen, was het opvoeren van liederen en gebeden door priesters altijd een belangrijk onderdeel. De god Marduk speelde, met name in de Babylonische periodes, een grote rol in de rituelen. Zo werd bijvoorbeeld de complete tekst van de ontstaansmythe (zie eerder deze lesbrief) opgelezen.

Wist je dat...

het nieuwe jaar bij de Mesopotamiërs begon op de lente-equinox? Dat is wanneer de dag en nacht even lang zijn, meestal op 21 en soms op 20 maart. In Iran viert men nu nog steeds het nieuwe jaar op of rond 21 maart.

Waarzeggerij

Sommige rituelen vonden niet op vaste momenten plaats, maar als de gelegenheid ernaar vroeg. Vrijwel alles wat te zien is, kon op een of andere manier worden geïnterpreteerd als een voorteken en moest daarom goed bestudeerd worden. Het gedrag van mensen of dieren bijvoorbeeld, of het weer of andere verschijnselen aan de hemel zoals zonsverduisteringen, of hoe de planeten aan de hemel staan: dit en nog veel meer werd bestudeerd en nauwkeurig gedocumenteerd. Om deze reden is de astrologie sterk ontwikkeld in Mesopotamië vanaf ongeveer 800 v.Chr., in het Nieuw-Babylonische rijk. Sterrenbeelden kregen allemaal een naam en de hemel werd verdeeld in 12 delen, zodat een

Wist je dat...

veel namen van de sterrenbeelden die we nog steeds gebruiken in de dierenriem, al uit de tijd van de Mesopotamiërs stammen? We noemden eerder al het sterrenbeeld Waterman, dat gelinkt werd aan de god Ea, maar ook Stier, Tweelingen, Kreeft, Leeuw, Weegschaal en Schorpioen zijn namen die rechtstreeks in het Sumerisch terug te vinden zijn.

bepaald verschijnsel precies aangeduid kon worden. Soms staat een hemellichaam zoals de zon, de maan of een van de planeten in een specifiek deel en soms in een ander deel. Dit gaf verschillende betekenissen, die gekoppeld werden aan de goden, die elk in een van de hemellichamen te vinden waren. Iedereen is geboren op een bepaalde dag. Door te kijken hoe alles in de hemel staat werd een voorspelling gedaan voor het leven van die persoon.

Misschien wel de belangrijkste manier van het bestuderen van voortekenen was de leverschouw. Mesopotamische priesters slachtten 's ochtends een lam en bestudeerden vervolgens zijn lever. Ze hadden zelfs een opleiding om de lever goed te kunnen bestuderen! Elke eigenschap van de lever betekende iets en dit leerden ze aan de hand van onderstaand model (afb. 17). Het geeft weer wat een specifieke ligging of eigenschap van de lever betekent. Als je goed kijkt, zie je dat er in de verschillende vierkanten met gaten tekst staat. Aan de hand van deze tekst leerden de priesters wat de lever betekende en wat de wil van de goden was.

Afb. 17 Een Mesopotamisch model van de lever uit Sippar (Irak, 1900—1600 v. Chr.)

Voorspellingen doen aan de hand van de lever kennen we ook van andere volkeren, zoals de Etrusken, Grieken en Romeinen. De Etrusken woonden in het huidige Toscane, in het midden van Italië. De uitvoerder van het ritueel werd de 'haruspex' genoemd en hij moest de toekomst voorspellen aan de hand van de lever van een geofferd schaap. Ook bij de Etrusken bestond er een opleiding om 'haruspex' te worden.

Afb. 18 De lever van Piacenza
(100 v. Chr.)

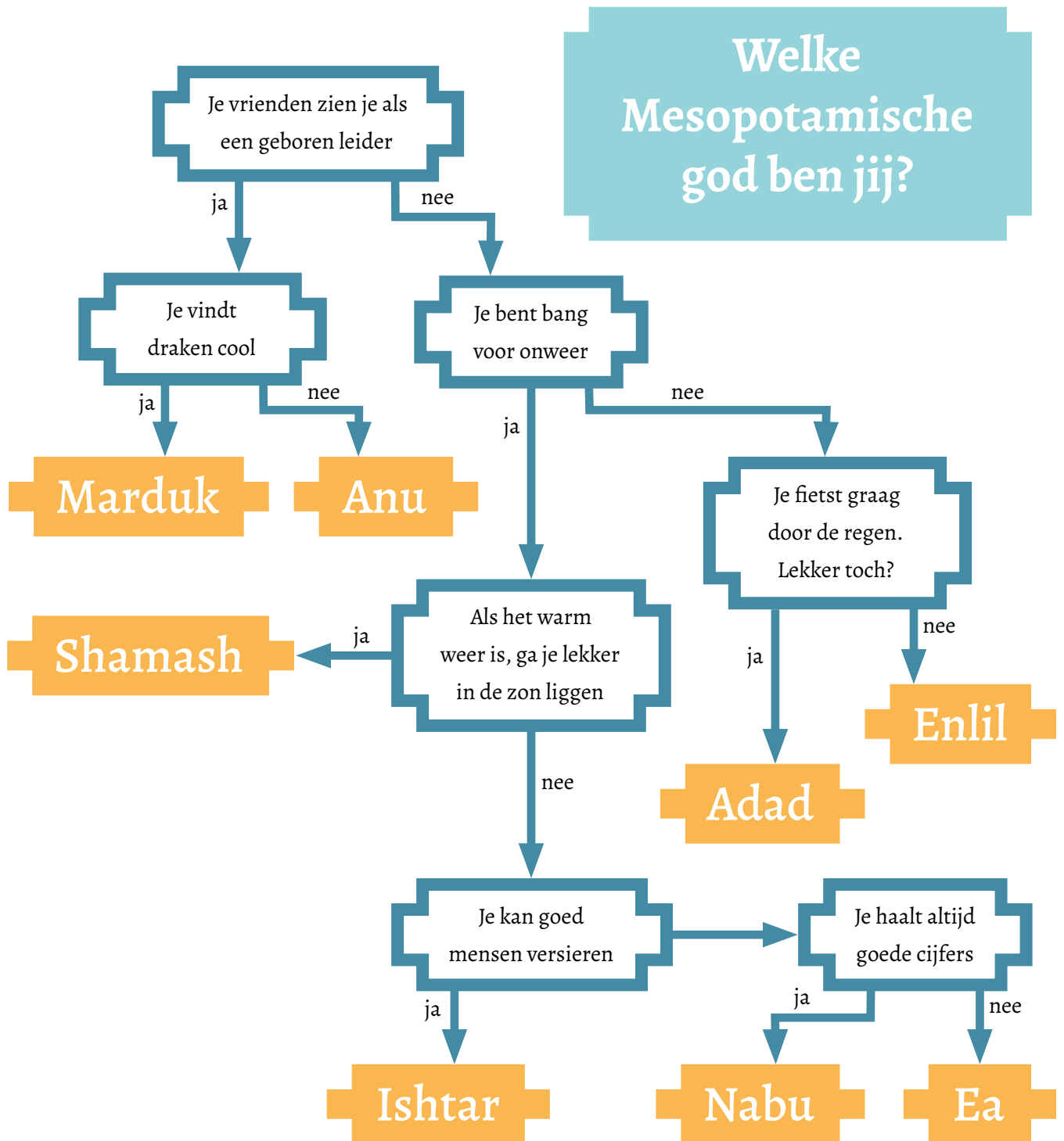
Opdracht X

1. Welke rituelen ken je zelf? Wat weet je hierover? Wanneer, waar hoe vaak vindt dit plaats?
2. Vrijwel alle Mesopotamische godenbeelden zijn verloren gegaan. Waardoor zou dit zijn? Bedenk waarvan de beelden gemaakt zouden kunnen zijn en wat de Mesopotamiërs deden met het beeld.
3. Welke hemellichamen kun je koppelen aan specifieke Mesopotamische goden, op basis van je opgedane kennis van de goden?
4. Bekijk bovenstaande afbeelding (afb. 18). Waarvoor zou dit voorwerp gebruikt zijn?
5. De Romeinen namen de leverschouw van de Etrusken over om ook zelf de toekomst te kunnen voorspellen. Noem twee andere methodes die de Romeinen gebruikten om de toekomst te voorspellen. Gebruik hierbij je boek of het internet.
6. Waarom zouden verschillende volkeren uit de Oudheid het zo belangrijk hebben gevonden om de wil van de goden te weten te komen en de toekomst te kunnen voorspellen?
7. Mesopotamische waarzeggerij kun je zien als een vorm van wetenschap. Geef een argument voor deze stelling en leg uit of je het hiermee eens bent.

Afsluitende opdracht

Beantwoord de vragen en kom erachter welke Mesopotamische god jij bent!

Begrippenlijst

<i>Babylonië</i>	Een koninkrijk in Mesopotamië in het tweede en eerste millennium v. Chr.
<i>Kleispijker</i>	Kegelvormig object dat in de funderingen of muren van tempels en andere gebouwen werd geplaatst met tekst over de bouw of restauratie van de tempel
<i>Kleitichel</i>	Bouwblokken uit modder en stro en gedroogd door de zon, waardoor ze hard worden en bruikbaar zijn voor gebouwen
<i>Mesopotamië</i>	Het gebied tussen de rivieren de Eufraat en de Tigris
<i>Monotheïsme</i>	Het geloof in één god
<i>Pantheon</i>	Alle goden van een religie (bestaat uit de Griekse woorden πᾶς (elke) en θεός (god))
<i>Patroongod</i>	De belangrijkste god van een stad of land
<i>Polytheïsme</i>	Het geloof in meerdere goden
<i>Rituelen</i>	Vaste handelingen met een symbolische betekenis
<i>Spijkerschrift</i>	Een beeldschrift dat vanaf het derde millennium op kleitabletten werd geschreven in Mesopotamië
<i>Sumerië</i>	Een beschaving in het vierde en derde millennium v. Chr. in het zuidelijk deel van Mesopotamië
<i>Tempel</i>	Een gebouw waar een godheid woont en mensen deze kunnen vereren
<i>Ziggurat</i>	Een tempeltoren die een beetje op een piramide met verdiepingen lijkt, vergelijkbaar met een kerktoren of minaret

Lesbrief Olympus Extended

Auteurs: Hanna Hoogenraad en Bas Wagenaar

Met medewerking van: Michèle Meijer

Redactie: Rients de Boer, Kristel Henquet, Inger Kuin en Kokkie van Oeveren

Ontwerp en vormgeving: Tineke Rooijackers | <https://www.tinuketekent.nl>

Uitgegeven door: Stichting Zenobia | <https://www.stichtingzenobia.nl>

Deze lesbrief is tot stand gekomen met bijzondere financiering van de Vereniging Classici Nederland. Daarnaast dankt Stichting Zenobia haar donateurs en vaste sponsor Labrys Reizen voor hun steun. Deze lesbrief maakt deel uit van de module Een Mesopotamische Odyssee, geschreven door Hanna Hoogenraad en Bas Wagenaar en onder redactie van Rients de Boer, Kristel Henquet, Inger Kuin en Kokkie van Oeveren.

Voor deze publicatie is waar mogelijk gebruikgemaakt van rechtenvrije afbeeldingen. Voor het gebruik van de andere afbeeldingen is toestemming gevraagd aan de rechthebbende. Mocht uw afbeelding desondanks onrechtmatig gebruikt zijn, neem contact op met de redactie via info@stichtingzenobia.nl.

Deze lesbrief is gepubliceerd onder de Creative Commons licentie CC BY-NC-ND. Werk gepubliceerd onder deze licentie mag voor niet-commerciële doeleinden worden hergebruikt en gedeeld, mits er niets aan het werk veranderd wordt.